

8. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. – К., 1966. – 214 с.
9. Суперанская А.В. Структура имени собственного. Фонология и морфология. – М., 1969. – 207 с.
10. Чучка П.П. Антропонимия Закарпатья: Автореф. дис. ... д-ра. филол. наук. – К., 1970. – 45 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Ліштаба – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: ономастика, українська антропоніміка.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ АДВЕРБІАТИВІВ У ФОРМІ ОРУДНОГО БЕЗПРИЙМЕНИКОВОГО В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ

Ірина МАРІНЕНКО (Київ)

У статті подані результати зставного аналізу прислівників української й російської мов, утворених від орудного безприйменникового іменників; виділені групи тотожних, подібних та відмінних адвербіативів.

The results of comparative analysis of Ukrainian and Russian adverbs formed by the instrumental case of the nouns without prepositions are presented in this paper. Groups of identical, similar, and different adverbs are distinguished.

Зміни морфологічного рівня мовної структури характеризуються як менш динамічні, ніж лексико-семантичного, проте саме вони значною мірою програмують зміни лексико-семантичного плану. Це положення стосується не лише сучасного стану певної мови, але й усього історичного шляху розвитку мови, різних діахронічних зрізів. У процесі еволюції мови зазнають змін і кількість частин мови, і їхні межі, тобто у мові, а особливо у мовленні, постійно відбувається поповнення складу одних частин мови за рахунок інших. Цей процес породжує явище морфологічної омонімії, завдяки якому в межах морфологічної системи мови співіснують такі омоформи, як укр. боком, кидком, ранком, або рос. вечером, даром, походом та ін. Перехід однієї частини мови до складу іншої стосується багатьох сучасних мов, зокрема близькоспоріднених української та російської.

На сучасному етапі розвитку цих мов досить поширеними процесами є перехід прикметників і дієприкметників до складу іменників (субстантивіація), дієприкметників до складу прикметників (ад'єктивіація), певних форм іменників до складу прислівників та прийменників (адвербіалізація й прономіналізація) та деякі інші. Об'єктом нашого дослідження є процес адвербіалізації іменників у формі орудного безприйменникового, оскільки саме цей відмінок з-поміж інших у граматичній системі обох мов «найбільше спрямований у сферу адвербіальних відношень» [4, 198]. Периферійне положення цього відмінка в системі східнослов'янських мов «сприяє послабленню,

нейтралізації предметної семантики іменника і пристосуванню його до вираження конкретних граматичних значень, зокрема, способу, порівняння, сукупності й часу» [1, 4].

Зазначене явище не слід вважати морфологічною новацією сучасних мов, оскільки воно було відоме ще періоду давньоукраїнської й давньоруської мов [2, 380-383; 3, 374; 5, 366]. Перші адвербіативи з форм орудного відмінка іменників без прийменника фіксуються історичними пам'ятками періоду існування давньоруської мови: мимоходом, пешком, ничком і под. Так, у «Повісті врем'яних літ», створення якої завершилося 1118 р., вже зустрічаються такі адвербіативи, як летом, горою, волею, ночью, неволею та деякі інші. Ці факти є свідченням того, що процес адвербіалізації іменників у формі орудного безприйменникового розпочався ще задовго до виокремлення української й російської мов зі спільної давньоруської мови. Становлення окремих мов – української та російської – дало поштовх до творення нових відіменникових похідних прислівників, але вже на основі власне українських і власне російських лексем, спільнокореневих відповідників яких немає в іншій мові (укр. *кидком, миттю, стрибком, купками*; рос. *броском, временами, путем, шагом*).

Існування в обох мовах значної кількості відсубстантивних адвербіативів у формі орудного безприйменникового дає підстави зробити спробу класифікації цих лексем за рівнем їх збігу чи, навпаки, розбіжності в українській та російській мовах. З цього погляду всі зібрані адвербіативи (понад 700 українських і 680 російських) розподіляються за чотирма основними групами: 1) адвербіативи, що повністю збігаються в обох мовах (спільні і корінь, і дериваційний суфікс); 2) адвербіативи, що мають спільний корінь, але відрізняються структурно; 3) адвербіативи, що мають спільну семантику й структуру, але утворені від різних твірних іменників (різнокореневі); 4) адвербіативи, що не збігаються ні формально, ні структурно й утворені від різних твірних основ. Кожна з цих груп не є однорідною, оскільки творення аналізованих одиниць у кожній мові має свою специфіку.

1. Адвербіативи, які повністю збігаються в обох мовах. Ця група об'єднує близько 150 пар відповідних прислівників, які, у свою чергу, розподіляються за такими підгрупами:

а) лексеми, що повністю фонетично, морфемно і семантично збігаються в обох мовах, походять від спільного кореня з давньоруської мови: *боком, бочком, вёрхом, верхом, волоком, клубком, кругом, ладком, наскоком, низом, ночами, разом, ребром, скопом, толком*, тощо, а також адвербіативи, утворені від іменників ж. р., що в українській мові мають суфікс *-ою*, якому в російській мові відповідає аналогічний формант *-ой* з його фонетичним варіантом *-ою*: *весною, горою, зимою, неволею, силою, сторицею, стороною* та ін., напр.: *У вибої хто працював згинці, хто*

навколишках, чи приладнавшись боком (А. Любченко) – Автобус поворачивается к ветру боком, и стекла сразу начинают позванивать (В. Распутин); Зимой зерно травы криється в ґрунті (В. Барка) – Балтика зимою пустынна и угрюма (К. Паустовский).

З-поміж цих адвербіативів переважну більшість складають давні за походженням лексеми, утворені до поділу давньоруської мови на три окремі мови. Так, напр., прислівник *сторицею* зустрічається ще в пам'ятках давньоруської та старослов'янської мови [8, 227].

б) лексеми з повним морфемним і семантичним збігом, які несуттєво відрізняються фонетично. Наявність таких незначних фонетичних відмінностей зумовлена дією різних фонетичних законів і закономірностей, що були властиві українській та російській мовам у період їхнього самостійного існування. При цьому словотвірна модель, корінь і його семантика в обох мовах лишаються аналогічними, що свідчить про спорідненість коренів і афіксальних морфем в аналізованих прислівниках, про їх спільне походження: укр. *бігом* – рос. *бегом*, укр. *слідом* – рос. *следом*, відповідно *стрілою* – *стрелой*, *гужем* – *гужом*, *повністю* – *полностью*, *мовчком* – *молчком*, *ніччю* – *ночью* тощо. Усього виявлено 32 такі пари: *День твій і ніч розписані по хвилинах: лягай, вставай, бігом туди, бігом сюди...* (О. Гончар) – *Бегом, через ступеньку, выскочил в ярко залитый солнцем двор* (В. Козлов); *Вони [собаки] його зразу проминули були, а тепер, люто ревучи, вихором накинулись на чужого* (І. Багрянний) – *Она хлопала дверьми и громко напевала, вихрем носясь по своей части квартиры* (Б. Пастернак).

в) лексеми з повним фонетичним, морфемним і семантичним збігом, які належать до запозиченої лексики. Визначальним для цих лексем є те, що запозичення твірних іменників відбувалося в так званій пізній період, тобто в XVI-XVIII ст., коли мовні системи українців і росіян розвивалися автономно, самостійно. Проте близькість фонетичної і граматичної систем, спільність ряду твірних моделей дали в результаті однакові адвербіальні відсубстантивні утворення на основі орудного безприйменникового. Більша частина таких лексем прийшла до української та російської мов з німецької, французької (*авансом, галопом, залпом, зигзагом, рикошетом, цугом* та ін.) [7, I, 58, 389; II, 76, 96; III, 483, 304], деякі – з італійської, іспанської, перської, латинської, грецької та інших мов (*дуетом /дуэтом, караваном, солдатиком, табором, ураганом, штопором, експромтом /экспромтом,*) [див. 7, I, 77, 557; II, 190; III, 709, 735; IV, 6, 166, 479, 516, 562]: *А потім зібрався ... децю зробити для осінньої й зимової «кампанії»: то умови поскладати, то взяти авансом шкіри, щобіт чи там ще чого* (І. Багрянний) – *Вот тебе авансом билет на свободный вход в царство «высокое и прекрасное»* (И. Шмелев); *Дим шугнув туди ураганом і на всю просторинь, що її охоплював промінь* (А. Любченко) – *Помнишь, Лужин,*

Валентина Івановича? Как он с картой мира ураганом влетал в класс? (В. Набоков).

2. Різноструктурні адвербіативи, об'єднані спільною семантикою.

До цієї групи зараховуємо різні за структурою відсубстантивні адвербіальні утворення, які передають в обох мовах тотожну семантику. Ця група об'єднує понад 100 лексем, що розподіляються за такими підгрупами:

а) адвербіативи, при творенні яких уживаються різні словотворчі форманти (укр. *лежмом* – рос. *лежмя*, відповідно *мелькома* – *мельком*, *натовпом* – *толпой*, *трухцем* – *трусцой*, *юнаком* – *юношей*, *крадькома* – *украдкой*, *цепом* – *целью* тощо). Наявність різних дериваційних афіксів пояснюється, по-перше, різним часом утворення лексем (більш давні за походженням утворені суфіксами *-ома*, *-ма/ -мя* – скам'янілими закінченнями орудного відмінка двоїни іменників, втраченої до XIV-XV ст. [6, 15], та суфіксом *-и* – скам'янілим давнім закінченням орудного відмінка множини іменників з основою на *й*), по-друге, різною родовою належністю твірних іменників української та російської мов. Пор.: *Він присів навпроти Тритузного, ловлячи кожне слово з його розповіді про тих дивовижних пташок, що пішки по дну річки ходять* (О. Гончар) – *На этом и закончилась наша летучка, и я побрел домой. Хотелось пройтись пешком и отвлечься* (В. Потанин); *Тут Кость... розповів довгу історію про те, як він ще юнаком прилучився був до однієї з революційних організацій* (А. Любченко) – *Когда юношей его исключили из гимназии за участие в подготовке политического побега, он некоторое время скитался по разным художественным училищам* (Б. Пастернак).

б) адвербіативи, у структурі яких наявний другий суфікс в одній із мов, напр., укр. *бігцем*, *біжком* – рос. *бегом*, відповідно *вовчуком* – *волком*, *гольцем* – *гольём*, *груддям* – *грудами*, *ливцем* – *ливмя*, *мигцем* – *мигом*, *обхідцями* – *обходом*, *свічкою* – *свечой*, *частинами* – *частями*; рос. *кольчиком* – укр. *кільцем*, рос. *ползком* – укр. *плазом*. Пор.: *–Ні поганого, ні доброго – нічого ще не встигли, а ти вже на нас отак спідлоба, вовчуком* (О. Гончар) – *Не надо было так хмуро, волком, ворчать, что обещала власть всем трудящимся* (И. Шмелев); *Дід обхідцями зайшов з другого боку* (Г. Хоткевич) – *Прямого пути уже нет, приходится пробираться обходом* (Б. Пастернак).

в) адвербіативи, у яких у одній з мов наявні спільнокореневі відповідники іншої структури, не пов'язаної з процесом адвербіалізації неприйменникових субстантивів в орудному відмінку. Так, українським відсубстантивним адвербіативам у формі орудного неприйменникового відповідають російські прислівники іншої структури: *бродом* > *вброд*, *одинцем*, *одинаком* > *водинокчу*, *вिवоротом* > *навыворот*, *півголосом* > *вполголоса*, *плавом* > *вплавь*, *втягом* > *протяжно*; ряду російських адвербіативів відповідають українські прислівники, утворені іншими

способами: *босиком* > *босоніж*, *днем* > *вдень*, *осенью* > *восени*, напр.: – *Міг би хлопець зовсім розпоганитись, а зараз він у надійних руках, – запевнив Тритузний.* – *Тут до нього увага, тут за ним догляд і вдень, і вночі* (О.Гончар) – *Днем он снова носил большие, чуть затемненные очки в тонкой золотой оправе* (В.Пронин); *Що робиться навесні й восени по наших середніх та вищих школах?* (А.Любченко) – *Французженка уехала осенью в Париж* (В.Набоков).

г) адвербіативи, у структурі яких в одній із мов наявний, а в іншій відсутній префікс (за умови структурної подібності відсубстантивних прислівників): укр. *задаром* – рос. *даром*, відповідно *покатом* – *катом*, *натовпом* – *толпой*, *поповзом* – *ползком*, *сторчаком* – *торчком*. Процес адвербіалізації в цій групі відбувся на основі спрефіксованих субстантивів суфіксальним способом, тобто префікс як дериваційний засіб не брав участі у творенні прислівників, пор.: *Він точно зупиняє свою руку там, де підбігають натовпом вагони* (А. Любченко) – *Толпой идут на Тихую Пристань, ломают замок на флигеле* (И. Шмелев); *Він став навкарачки і поповзом, щоб його не помітили крізь вивалені вікна, обережно поплазував до заднього ходу – на голосіївську сторону...* (Ю. Смолич) – *Юрий Андреевич ползком подтянулся к нему, снял с него сумку, взял его винтовку* (Б. Пастернак).

3. Різнокореневі адвербіативи тотожної структури й семантики.

Ця група об'єднує всі відсубстантивні адвербіативи (їх понад 100), тотожні за формою і способом творення, однакової або схожої семантики в аналізованих мовах. Залежно від ступеня збігу семантичної структури лексем вони розподіляються на такі підгрупи:

а) адвербіативи з абсолютним семантичним і формальним збігом: укр. *метеликом* – рос. *бабочкой*, відповідно *століттями* – *веками*, *часами* – *временами*, *роками* – *годами*, *кидком* – *броском*, *колом* – *кругом*, *миттю* – *мигом*, *стрибками* – *скачками*, *ранком* – *утром*, *випадком* – *случаем* тощо. Такі відповідники адвербіалізувалися в обох мовах у формі однакового граматичного числа (або однина, або множина), хоча в окремих прислівниках спостерігається відмінність формального характеру (різні дериваційні суфікси), пов'язана з родовою належністю твірного іменника (пор.: *миттю* – *мигом*, *метеликом* – *бабочкой*, *ланцюгом* – *цепочкой*, *човником* – *лодочкой*). Проте ця відмінність не є суттєвою і не впливає на кінцевий результат адвербіалізації; пор.: *Андрій заснув миттю – перший сон був міцний і змив найгіркішу втому* (В. Барка) – *О, масло, Тонечка, это было бы превосходно! Печка мигом бы запылала* (Б. Пастернак); *Присутність змарнілої та покірно-мовчазної Надії драгувала його, викликала навіть часами грізний гнів* (А. Любченко) – *Белые облака и белые песчаные острова отражались в глянцевитой воде, и временами их было невозможно отличить друг от друга* (К. Паустовский).

б) адвербіативи, що збігаються формою при неповній семантичній тотожності: укр. *одинаком, одинцем* – рос. *особняком*, відповідно *гамузом* – *скопом, кривулькою* – *раскорякой, живосилом* – *силою, гольцем* – *нагишом, стовпом* – *верстой, шляхом* – *путем, приступом* – *измором* та ін. Специфіка цієї групи полягає в тому, що відмінності лексичних значень твірних іменників зберігаються у процесі адвербіалізації, пор.: *Заїхали на заїмку до Сіркового знайомого мандзи Кім-Гі-Суна і подарували йому всіх тих фазанів та тетеруків гамузом* (І. Багрянний) – *А что вытворяют политики? Там, где они скопом обитают, будь это парламент или правительство, Зависти одной никогда бы со своей неблагодарной работой не справится* (В. Козлов); *Помітив: на крик прямували інші – кожен одинцем, не так, як колись гуртками єдналися* (В. Барка) – *Когда революция пробудила его, он решил, что сбывается его вековой сон о жизни особняком* (Б. Пастернак).

в) адвербіативи, які мають однакове фонетичне і структурне оформлення, проте відрізняються семантично, тобто фактично це міжмовні омоніми. Напр., український прислівник *колом* визначається як «утворюючи таку криву», тобто у формі кола, а російський аналог *колом* має значення «у вигляді кілка»; український прислівник *часами* вживається у значенні «іноді», тоді як його російський омонім *часами* означає «годинами, протягом кількох годин підряд», пор.: *У блакитному просторі Заходили колом зорі* (П. Грабовський) – *Юрий Андреевич рукой махнул и отвернулся, стараясь сглотнуть колом в горле ставшую боль* (Б. Пастернак); *Часами вона доходила вузьких меж хатньої дбайливості, часами впадала ... у наївність* (А. Любченко) – *Она ходила в черном, как послушница, и почти ничего не делала по дому, – только часами лежала в саду на сухой траве и читала* (К. Паустовский). Ця підгрупа не є чисельною, оскільки, за нашими даними, включає лише дві пари омонімічних адвербіативів.

4. Адвербіативи, що є надбанням лише однієї з аналізованих мов, які не мають однокореневих чи одноструктурних відповідників в іншій мові. Саме ця група охоплює близько половини українських та російських відсубстантивних адвербіативів у формі орудного безприйменникового, які складають власне-українське та власне-російське лексичне розмаїття мов. Напр., укр. *вибриком, жузьмом, лагідком, манівцями, похапцем, вистрибцем, прожогом, притьма, шарварком, сподом* тощо; рос. *гуськом, комком, кубарем, обиняком, опрометью, сплошняком* та ін., пор.: – *Гроші треба, щоб були, – дидактично бубонить біловусий і жузьмом витягає з кишені сотенки* (В. Барка); *Там шарварком громада щось будує, то ми отаборились в тій містині* (Леся Українка) – *Идите отсюда! – цыкнул на них Кузьма, и они гуськом засеменили в свою комнату* (В. Распутин).

Адвербіативи цієї групи, звичайно, не є безеквівалентною лексикою кожної з досліджуваних мов, проте абсолютно точні відповідники в іншій

мові зазвичай відсутні, можливі лише синонімічні паралелі серед прислівників іншої структури, а іноді й слів інших лексико-граматичних класів. Так, до цілого ряду українських адвербіативів з віддієслівними коренями на зразок *перевальцем*, *перегодом*, *підскоком*, *поворітьма*, *поковзом*, *потоптом*, *пригинцем* можна знайти російські відповідники лише поміж дієприслівників: *перевальцем* – *переваливаясь*, *поворітьма* – *возвращаясь*, *поковзом* – *скользя*, *потоптом* – *вытаптывая*, *пригинцем* – *пригибаясь* і под. При цьому об'єднує українські адвербіативи і російські дієприслівники корінь спільного походження, інші ж морфеми (у т.ч. й префікси) не збігаються.

Прикметною рисою української прислівникової системи є збереження нею відсубстантивних адвербіативів, похідних від давньої форми орудного відмінка множини на *-и*: *верхи*, *пішки*, *задки*, *гопки*, *дибки*, *цапки*, *ліньки*, *рачки* і под. Сучасна російська літературна мова не фіксує жодного прислівника такого типу. Серед українських прислівників цієї групи багато таких, що не співвідносяться з твірним іменником через його втрату сучасною мовою, тому сприймаються як непохідні лексеми і в мові, і в мовленні. У сучасній мові на їх співвіднесеність з іменниками вказує виключно наявність паралельних спільнокоренових адвербіативів з суфіксом *-ом* як в українській, так і в російській мовах: *верхи* – укр. *верхом*/ рос. *верхом*; *дибки* – укр. *дибком* / рос. *дыбом*; відповідно *пішки* – *пішком*/ *пешком*; *задки* – *задком*/ *задком*, *рачки* – *раком*/ *раком*; *цапки* – *цапком*.

Власне-українським надбанням є також невелика група прислівників із дериваційним формантом *-ці*, який є фонетичним варіантом суфікса *-ки* [2, 385]: *хильці*, *покрадьці*, *покраденці*, *назирці*, *згинці*, *нахильці* і под. Семантичними відповідниками цих лексем у російській мові можуть бути лише дієприслівники на зразок *крадучись*, *согнувшись*, *наклонившись* тощо.

Привертає до себе увагу й така суто фонетична відмінність українських та російських адвербіативів: утворення прислівників від орудного відмінка двоїни в українській мові супроводжується формантами *-ома*, *-ма*, а в російській мові наявний лише суфікс *-мя*, при цьому кількість адвербіативів, утворених за такою моделлю, значно менша – в українській мові 45 лексем, у російській – 16. І лише половина російських прислівників на *-мя* мають відповідники в сучасній українській мові, щоправда, з наголосом здебільшого на корені слова, на відміну від російських прислівників, у яких майже завжди наголошується суфікс *-мя*: рос. *кричмя* – укр. *крічма*, відповідно *лежмя* – *лэжма*, *ревмя* – *рэвма*, *стоймя* – *стійма* або *стоїма* тощо, але рос. *дарма́* – укр. *дарма́* і *да́рма*, рос. *торчмя* – укр. *торчма́*. Решта ж утворень з суфіксами *-ома*, *-ма*, *-мя* є надбанням однієї з мов: укр. *бічма*, *ницьма*, *притьма*, *сліпма*, *жартома*, *крадькома*, *тайкома* тощо; рос. *висмя*, *воймя*, *ливмя*, *плашмя* і под., пор.: *І*

що порівняно з отим виноградарським хистом цвях у дошку загнати сліпма? (О. Гончар); Увесь край дивувався, що які лицарі, які магнати залицялись за княгівну, а вона ні на кого не глянула, а ... миршавого і вже немолодого притьма покохала (О. Стороженко) – – Половина ума решилась, воймя воет и назад к белякам (Б. Пастернак); Любила она не этого взрослого мальчика..., а того маленького, теплого, невыносимого ребёнка, который, чуть что, кидался плашмя на пол и кричал, стуча ногами (В. Набоков).

Отже, проведений аналіз семантики, словотвірної та морфемної структури прислівників, що походять від орудного безприйменникового іменників в українській та російській мовах, засвідчує наявність в обох мовах спільних лексем цієї групи, а також виявляє ряд специфічних лексико-граматичних особливостей в аналізованій групі адвербіативів. Саме ці оригінальні набутки є виявом розмаїття прислівників як відносно пізніх хронологічних утворень в обох мовах, свідченням неповторності мовних систем української й російської мов.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Андерш Й. Особливості адвербіалізації іменників // Мовознавство. – 1999. – № 1. – С. 3-6.
2. Бевзенко С.П. Исторична морфологія української мови. – Ужгород: Закарпатське обл. вид-во, 1960. – 416 с.
3. Безпалько О.П., Бойчук М.К., Жовтобрюх М.А., Самійленко С.П., Тараненко І.Й. Исторична граматики української мови. – 2-е вид., випр. – К.: Рад. шк., 1962. – 510 с.
4. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Иванов В.В. Историческая грамматика русского языка. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Просвещение, 1983. – 399 с.
5. Лыса Г.И. Семантико-синтаксические условия утраты двойственного числа в украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1992. – 16 с.
6. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – Т. I-IV. – М.: Прогресс, 1964-1973.
7. Хабургаев Г.А. Старославянский язык. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1986. – 288 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Мариненко – кандидат філологічних наук, доцент кафедри мови та стилістики інституту журналістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукові інтереси: проблеми сучасної морфології української мови.